

Революції, громадянські війни і тероризм в об'єктиві політичної науки / А. Колодій

Переважно у контексті структури держав, їхньої сили чи слабкості сучасні політологи розглядають революції та громадянські війни, як процеси, пов'язані з бажанням одних групових акторів домогтися суспільно-політичних чи територіальних змін, а інших – їм протистояти.

Проблеми причин, наслідків, типології революцій, а також визначення самого феномена революції займає вагоме місце у працях американських та інших західних політологів останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження ведуться як на основі переосмислення історичного матеріалу (вивчення великих соціальних, ідеологічно «підпертих» революцій ХVІІІ - першої чверті ХХ ст.), так і на основі порівняльного аналізу сучасних менш тривалих і не таких кривавих або й зовсім ненасильницьких повстань мас, спрямованих на повалення деспотичних режимів та утвердження нового суспільного порядку. Певною мірою вони є продовженням започаткованої емігрантом з Росії, відомим соціологом Пітірімом Сорокіним традиції немарксистських досліджень природи, причин та наслідків революцій [50]¹. Після політико-філософської праці Ганни Арендт «Про революцію», вперше опублікованої у 1963 році [53], найбільш значимим порівняльним дослідженням революцій на історичному матеріалі була книга американського політолога Теди Скочпол «Держави і соціальні революції» (1979) [38], у якій з позицій структуралізму автор проаналізувала революції в селянських країнах: Франції, Росії та Китаї – у зв'язку з міжнародним становищем цих держав, війнами, які вони вели в той час, та їх внутрішніми проблемами. Важливим є також історико-соціологічне дослідження революцій у європейських країнах Чарльза Тиллі [43]. Ґрунтовний критичний аналіз вивчення революцій на основі різних теоретико-методологічних підходів та з позицій різних суспільних наук зробив Джек Голдстоун у книзі «Революції: теоретичні, порівняльні та історичні студії» [54]. Його власну позицію, тим не менше, також критикують за вузький державо-центричний підхід до пояснення причин і успіхів або поразок революцій.

Під кінець «віку екстремізму», як назвав ХХ століття Ерік Гобсбаум [55], посилювався інтерес до природи та різноманітності форм революцій на сучасному етапі. Цьому сприяла «третьа хвиля демократизації», яка почалася з португальської Революції гвоздик у 1974 р. і супроводжувалась масовими рухами та повстаннями проти авторитаризму й тоталітаризму в дуже багатьох країнах. Революційні дії та слова знову стали популярними у країнах третього світу, Латинської Америки, згодом – Південної, Центральної та Східної Європи, а також на теренах колишнього СРСР. Проте масштаб і спрямованість революцій стали іншими. Їх особливістю, за влучним зауваженням Гобсбаума, стали дві характерні риси: «*атрофія усталеної революційної традиції*² й відродження мас» [55, с. 412] [виділення моє – А.К.]. Відповідно змінився й дискурс революції.

На цей час марксистський міф революції як «локомотиву історії» втратив свою притягальну силу, а сам термін «революція» стали вживати до ширшого та більш різноманітного кола явищ, водночас дослідивши, що таким було його застосування й у давніші

---

¹ На противагу марксистській теорії уже в 20–60-х роках минулого століття з'явилася низка соціологічних праць, де революції розглядалися з позицій бігейвіоризму, структуралізму, природної історії й інших немарксистських теорій. З-поміж найвідоміших теоретиків революції – П. Сорокін, Л. Едвардс, Дж. Девіс [Див.: 51; 52] Деякі з їхніх ідей актуальні донині, як наприклад ідея П. Сорокіна про руйнівний і творчий (деструктивний і конструктивний) періоди революцій .

² Обсяг розділу не дозволяє зупинитися на розкритті змісту цього ємного висловлювання, але воно заслуговує на те, щоби бути розкритим теоретиками сучасних революцій.

часи, проте, поки домінувала марксистська парадигма революції, цьому не надавали особливого значення³. Із занепадом останньої, насильство перестали розглядати як основну ознаку революційних змін, а на великі соціальні революції минулого почали дивитися як на історичну категорію, до якої вже немає вороття. Натомість масові політичні акції, спрямовані проти авторитарних і тоталітарних правителів, були названі «оксамитовими», тобто м'якими, ненасильницькими, безкровними революціями. Вони «не скидали самі по собі режимів та й не могли їх скидати, – зазначає Гобсбаум. – Їх можна навіть було зупиняти примусом і кулями, от як зупинено масову мобілізацію за демократію в Китаї, у 1989, на площі Тянаньмень у Пекіні» [55, с. 412]. Але в ланцюгу інших подій вони забезпечували перехід влади від правлячих авторитарних еліт до демократично налаштованих контреліт, які у перспективі мали забезпечити заміну політичних, а у випадку тоталітаризму – також і економічних інституцій, перехід до демократії і ринкових відносин. Пізніше з'явилися такі означення короткочасних революцій як «кольорові», «електоральні» та інші. Уряди західних країн, які раніше остерігалися не лише «світової революції», якою погрожували марксисты, а й інших насильницьких спалахів збройної боротьби на Сході, тепер, за словами іншого американського дослідника революцій Брюса Акермана, почали чекати звідки «добрих новин» (з Центрально-Східної Європи, насамперед) про тамтешні *ліберальні* революції [57, с. 203].

Велике методологічне значення для осмислення саме таких «малих» політичних революцій анти-тоталітарного й анти-авторитарного спрямування має згадувана вже праця Ганни Арендт «Про революцію», у якій застосовано феноменологічний підхід до аналізу Російської (1917-1921 рр.), Французької (1789-94 рр.) та Американської (1775-79 рр.) революцій [53]. Стверджуючи, що мета кожної революції – свобода, Арендт докладно аналізує суперечність між соціальними і політичними цілями у кожній з революцій і показує, що найбільш успішною була Американська революція, бо її результатом був значно вищий, ніж в інших революціях, рівень інституціалізації свободи. Однак і вона не змогла створити стійку інституційну базу для втілення в життя фундаментальних потенційних здатностей людини творити політичні зміни, реалізовувати себе через постійну участь у «вільній дорадчій діяльності» [53, р. 59-140; 256].

Один із послідовників Ганни Арендт, Брюс Акерман продовжує розвивати її концепцію ліберальних революцій, зазначаючи, що вони цінні насамперед тим, що спонукають людей «вкласти свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)», і в цьому й полягає, на його думку, основний зміст революційної діяльності. Недоречно наполягати, вважає Акерман, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад», бо це просто недосяжне завдання. «...Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [57, р. 203]⁴.

---

³ Огляд різноманітних тлумачень змісту терміна «революція», що базується на дослідженнях останніх десятиліть, можна знайти у статті А. Колодій «Про феномен революції» [56, с. 134-137].

⁴ Втім не всі вважають доцільним називати революціями події 1989 і наступних років, що повернули колишні країни «соціалістичного табору» на шлях приватновласницьких відносин і демократії. Наприклад, французький політолог і публіцист Жан-Франсуа Ревель закликає врахувати традиційне уявлення лівих політиків про революцію як засіб «знищити й відбудувати [суспільство] одним зусиллям знизу доверху» за певним проектом [58, с. 65], яке домінувало в свідомості людей у багатьох країнах упродовж двохсот років. Воно виявилось обманом і є перешкодою для поширення та зміцнення демократії, то слід повернутись до «автентичної демократичної традиції» – поступового творення політичних інституцій, а події 1989 р. називати (щоб «не

Порівняльний аналіз зразків мирних революцій та/чи масових повстань у різних частинах світу здійснила Шарон Е. Непстад у книзі «Ненасильницькі революції: громадянський опір наприкінці 20-го століття» [59]. Включивши в поняття революції усі масові акції громадянської непокори, спрямовані на повалення тоталітарних чи авторитарних режимів, дослідниця проаналізувала чинники їхніх успіхів або невдач у шістьох країнах: у Китаї та Східній Німеччині (де були спроби повалення «соціалістичних» режимів), у Панамі та Чилі (як приклад повстань проти військових режимів) та у Кенії і на Філіппінах (виступи проти особистих диктатур). У кожній з цих трьох пар країн взято один успішний приклад, а другий – ні. Вивчаючи чинники, що впливали на успіх чи поразку революцій, Непстад звертає увагу на стратегію масових виступів і контр-стратегію влади; здатність протестуючих не допустити розколу у своїх рядах; на їх спроможність залучити на свою сторону частину органів безпеки та військових. В роботі проаналізований також вплив міжнародних санкцій, які на думку авторки, деколи шкодили революційним рухам, створюючи нових союзників для авторитарного керівництва. Проте критики піддають сумніву останню тезу, а також відмічають неповноту аналізу через неврахування у праці Непстад структурних факторів, які часом могли мати вирішальне значення в забезпеченні успіху тієї чи іншої мирної революції [60].

Попри досвід «малих революцій» і деяке його теоретичне узагальнення, поняття революції усе ще залишається спірним і в багатьох випадках тяжіє до «всеосяжності» (революція має зробити усе й відразу). Прикладом може бути збереження популярності серед політологів визначення С. Гантінгтона, згідно з яким революція – це «швидка, корінна і насильницька внутрішня зміна в панівних цінностях і міфах суспільства, в його політичних інститутах, соціальній структурі, керівництві, а також урядовій діяльності й політиці» [61, с. 264]. Александер Мотиль також зауважує, що революції передбачають не просто зміни, а корінні зміни, зміни основ. Такими є зміни структур та інституцій. Менш корінними є зміни політичних курсів та поведінки. Найменш корінними або зовсім не корінними є зміни персоналій. Хоч можна твердити й протилежне, додає він, оскільки все в історії твориться руками людей. [62, р. 26-30]. Цікавою є спроба Мотіля формалізувати визначення революції та показати відмінності між революцією й іншими видами змін за двома параметрами: швидкістю і глибиною. Розташувавши різні види змін на площині в прямокутній системі координат, де вісь x – це глибина змін, а вісь y – це їх швидкість, Мотиль показує, що революції – це процес глибоких та швидких суспільних змін, який відбувається упродовж короткого часу⁵ [62, р 31.].

Продовженням революцій часто стають *громадянські війни*, які ведуться між внутрішніми силами даної держави або (що теж не є рідкістю) за участі зовнішніх сил. Наявність іноземної інтервенції, на думку українського вченого Олександра Пасхавера, якраз може бути свідченням «справжності революції» [63], доказом того, що вона зачіпає корінні питання суспільно-політичного устрою і може розглядатися як загроза стабільності режимів в інших країнах.

наплутати») «визвольними контрреволюційними війнами». Адже вони повернули ці суспільства «якраз до тієї миті, що безпосередньо передувала їхньому входженню у тоталітарний тунель» [58, с. 72].

⁵ Іншим різновидам змін А. Мотиль дає таку характеристику: глибокі зміни, що тривають довго (повільні) означають *еволюцію*; досить глибокі, але прийнятні для значної частини правлячої еліти зміни упродовж короткого часу (такі, що міняють систему тільки частково, не докорінно) = *радикальні реформи*, такі ж самі зміни, що продовжуються протягом значного періоду часу і є багатовимірними = *переходу*, а якщо ці зміни ще й глибокі, то це – *трансформація*; неглибокі зміни упродовж короткого часу = *реформи* [62, р 31.].

Громадянські війни – явище дуже розповсюджене і руйнівне. Американські дослідники громадянських воєн відзначають, що після закінчення II світової війни відбулося у 5 разів більше громадянських воєн, ніж міждержавних, і в 5 разів більшими були людські жертви у них. За оцінками Т. Д. Мейсона [64] за перші 50 років після II світової війни у середньому на рік припадає по 170 тис. загиблих учасників бойових дій у громадянських війнах (або 64 з кожних 100 загиблих у всіх війнах) [65, с. 107-108]. Чому так відбувається, якою є мотивація людей, що беруть участь у громадянських війнах і чому їхня поведінка буває такою жорстокою? Що, зрештою, вважати громадянською війною? На ці питання відповіді бувають неоднозначними. Проте, М. Израель Стефенс у своєму огляді дослідження громадянських воєн американськими політологами наводить чималу кількість характеристик громадянської війни, присутніх у працях більшості або багатьох дослідників [65, с. 107-110]. Серед них можемо виділити: 1) те, що це внутрішні війни, які ведуться на території, на яку поширюється суверенітет певної держави; 2) у громадянській війні ідеться про двостороннє насильство, а сторони, що перебувають у стані обопільного протиборства, не є рівними за своїм статусом і можливостями (за державою визнається право монопольного застосування сили і вона має відповідні ресурси). Цю ієрархію повстанці хочуть зруйнувати або реконструювати, а держава намагається її зберегти; 3) громадянські війни відзначаються підвищеною жорстокістю та смертоносністю, причому їх жертвами стає багато цивільних громадян; 4) ті групи, які зачинають громадянську війну, на початках часто використовують масові акції на підтримку свої вимог; 5) дуже важлива риса, що стосується самої суті громадянської війни, полягає в тому, що насильство в таких випадках є *політично вмотивованим*. Одні групи вважають себе ущемленими в правах та/чи можливостях і воюють проти держави за те, щоб установити такий суспільний порядок, який усуне цю дійсну чи уявну дискримінацію. Цим громадянські війни відрізняються від кримінальних воєн, які проти держави можуть вести мафії та інші злочинні угруповання.

Наявність занепалих держав робить дискусійним питання про те, чи обов'язково держава має бути однією з воюючих сторін у громадянській війні; очевидно, що ні, якщо йдеться про країни, де вже стався інституційний розпад держави, а воюючі сторони хочуть відновити контроль над територією, яка колись цій державі належала. Спірним здається також питання про сецесіоністські (сепаратистські) конфлікти, коли певні етнічні групи хочуть відокремитись з територією, яка, як вони вважають, їм належить. Оскільки в даному випадку теж виникає політичне питання про те, хто має встановлювати суспільний порядок на території, на яку претендують сепаратисти, цей вид збройних конфліктів також логічно віднести до громадянських воєн [65, с. 109-110].

На основі врахування цих та деяких інших рис сучасних і минулих громадянських воєн, Израель Стефенс пропонує таке їх визначення: «громадянські війни – це обопільні насильницькі конфлікти поміж та серед організованих сперечальників, які живуть у межах кордонів суверенного члена міжнародної системи і які висунули одночасні, конкуруючі претензії на право нав'язувати соціально-політичний порядок на усій або на частині території всередині елемента системи» [65, с. 110]. Очевидно, що у визначенні автор свідомо вживає слова «елемент міжнародної системи» замість «держава», оскільки в занепалих державах буває важко встановити, котра саме сторона уособлює державу. Израель Стефенс також додає, що згідно з цим визначенням, сепаратистські конфлікти, соціальні революції, повстання і «конфлікти між суб-державними групами, які намагаються заповнити порожнечу, залишену [занепалюю] державою» – усі їх можна віднести до громадянських воєн. Подальші дослідження покажуть, чи не є таке визначення занадто широким.

Серед великої кількості форм політичного насильства, увагу сучасних політологів привертає *міжнародний тероризм*, як явище епохи глобалізації, пов'язане із збройними нападами недержавних акторів на цивільне населення. Значну роль у забезпеченні джерельної бази та аналітичних матеріалів з даної проблематики відіграють офіційні публікації Державного департаменту США та Пентагону – особливо після терористичної атаки 11 вересня 2001 року.

Враховуючи різноманітність форм тероризму, дослідники перебувають у пошуку більш-менш загального, такого, що охоплювало б усі його різновиди, визначення. Загалом прийнятною вважається думка Ч. Тиллі, що відштовхуватися треба від особливостей, з одного боку, злочинців, які йдуть на вбивство людей, а з іншого боку – їхніх жертв, а також мотивації таких дій. Відповідно до цих настанов, Ерік С. Кейс пропонує робоче визначення тероризму, яке включає три названі моменти: **«Тероризм – це використання насильства проти цивільного населення, що чиниться недержавними акторами з метою досягнення певного політичного результату»** [66, р. 117].

З'ясовуючи причини, групову та індивідуальну мотивацію терористів, політологи використовують теорію раціонального вибору (тією мірою, якою в діях терористів присутній розрахунок, а не лише ірраціональні мотиви та почуття), вивчають культурно-релігійні, а також структурні фактори: економічні, соціальні (особливо, роль бідності), політичні та економічні наслідки терористичних актів, намагаються зрозуміти логіку терористичних актів, у тому числі – з суїцидальним компонентом, на психологічному рівні, вивчають особливості підходу терористів до обрання своїх жертв, якими останнім часом усе частіше стають журналісти та громадські об'єднання [66, р.119-123]. Значна увага приділяється також дослідженню історії тероризму [66, р.117-119; 67].

Посилання:

50. Сорокин П. А. Социология революции [Текст] / П.А.Сорокин [1925]. – Москва: РОССПЭН, 2005. – 704 с. – http://www.prognosis.ru/lib/P_Sorokin.pdf.
51. Грязнова О. С. Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол: автореф. дисс. к.соц.н. [Электронный ресурс] / О. С. Грязнова // Официальный сайт ИС РАН. – 2009. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html?id=1412>.
52. Никифоров А.А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы [Электронный ресурс] / А.А. Никифоров // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. Научный журнал. – Т. 4. – № 2. – СПб., 2008. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/433/30/>
53. Arendt Hanna. On Revolution / Hanna Arendt. – New York: Penguin books, 1990. – 350 p.
54. Goldstone J. A. Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies [Text] / Jack A. Goldstone; 3rd Edition. – Belmont (Ca): Wadsworth Publishing, 2002. – 352 p.
55. Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку [Текст] / Ерік Гобсбаум; Перекл. з англ. – Київ: Альтернативи, 2001. – 544 с.
56. Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності / Антоніна Колодій [Електронний ресурс] // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2014. – № 5. – С. 133-143. – Режим доступу: http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk05/visnyk05.pdf.
57. Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations [Text] / Bruce Ackerman.– Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the HarvardUniversity Press. – 1995. – 203p.
58. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії [Текст] / Жан-Франсуа Ревель; перекл. з фр. – Київ: Критика, 2004. – 589 с.
59. Nepstad, Sh. E. Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century [Text] / Sharon Erickson Nepstad : Oxford Studies in Culture and Politics. – Oxford University Press, 2011. – 200 p.

60. Nepstad S. E. Nonviolent revolutions: Civil resistance in the late 20th century : *a review by George Poluse* // Journal of International and Global Studies [Electronic Resource]. – Access mode: <https://www.lindenwood.edu/jigs/docs/volume4Issue1/bookReviews/93-95.pdf>
61. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / Сэмюэль Хантингтон – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
62. Motyl Alexander J. Revolutions, Nations, Empires: conceptual limits and theoretical possibilities [Text] / Alexander J. Motyl. – New York: Columbia University Press, 1999. – xiii, 229 p.
63. Пасхавер про війну: Ця трагедія оптимістична, бо прискорює необхідні зміни / Олександр Пасхавер : інтерв'ю [Електронний ресурс] // ІА ЗІК. – 29 жовтня 2014 р. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/10/29/pashaver_pro_viynu_tsysa_tragediya_optymistychna_bo_pryskoryuie_neobhidni_zminy_536038
64. Mason T. D. Caught in the crossfire: Revolutions, repression, and the rational peasant [Text] / Thomas David Mason. – Lanham, (Md); Oxford: Rowman & Littlefield. – 2004. – 317 p.
65. Stephens Israel M. Civil Wars [Text] / M. Israel Stephens // // 21st Century Political Science: A Reference Handbook. Ed. By Ishiyama, John T. and Breuning, Marijke. – SAGE Publications, 2011. – P. 107-114.
66. Case E.S. [Text] / Eric S. Case // 21st Century Political Science: A Reference Handbook. Ed. By Ishiyama, John T. and Breuning, Marijke. – SAGE Publications, 2011. – P. 115-123.
67. Laqueur Walter. A history of terrorism [Text] / Walter Laqueur. – New Brunswick (NJ): Transaction Publishers. 2001. – 296 p.

Джерело: **Колодій Антоніна. Предметне поле політичної науки в сучасний період** / В кн.: ПОЛІТИЧНА НАУКА В УКРАЇНІ. 1991-2016 : у 2 т. ; т.1. ПОЛІТИЧНА НАУКА : ЗАХІДНІ ТРЕНДИ РОЗВИТКУ Й УКРАЇНСЬКА СПЕЦИФІКА / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М.Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода ; автор предм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М.Кармазіна. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – С. 44-91. Доступно на цьому вебсайті: <http://political-studies.com/?p=1823>